

УДК 911.52

Шульга В.П., Шевченко Г.Є.

Екотуристичний потенціал урбанізованих територій (на прикладі Сумського району)

В статті наводиться коротка характеристика парків-пам'яток на території Сумського району і в межах міста Суми, які мають значний потенціал використання в якості екотуристичних ресурсів.

Ключові слова: Екологічний туризм, урбанізація, ландшафт, рекреація, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Шульга В.П., Шевченко Г.Є. Экотуристический потенциал урбанизированных территорий (на примере Сумского района). В статье приводится краткая характеристика парков-памяток на территории Сумского района и в пределах города Сумы, которые имеют значительный потенциал использования в качестве экотуристических ресурсов.

Ключевые слова: экологический туризм, урбанизация, ландшафт, рекреация, парки-памятники садово-паркового искусства.

Shulga V.P., Shevchenko G.E. Ecotouristic potential of the urbanized territories (on the example of the Sumskyy district). In the article short description over of parks-reminders is brought on territory of the Sumskogo district and within the limits of city Sumy which have considerable potential of the use as ekoturisticheskikh resources.

Keywords: ecological tourism, urbanization, landscape, рекреация, parks-monuments of garden-park art.

Актуальність досліджень. Визначення екотуристичного потенціалу природоохоронних територій різного статусу займає важливе місце серед проблем охорони природи, розвитку екологічного туризму й визначення напрямків регіональної політики. Обґрунтування досліджень в цьому напрямку має на меті визначити базові природні й історико-культурні ресурси, мотивувати вивчення потенційних об'єктів екологічного туризму як необхідної складової процесу розвитку туристичної діяльності в регіоні. Одним з найбільш актуальних питань екологічного туризму є підготовка суб'єкта як споживача туристичних послуг, здатного на усвідомлену «екологічну» поведінку. Оскільки зазначений вид туристичної діяльності в Сумській області в силу різних, зокрема, й економічних, причин, знаходиться практично в зародковому стані, найбільш оптимальним вбачається розвиток екологічного туризму на початковому етапі в межах природоохоронних територій, наближених до обласного центру. Поєднання масових відвідувань об'єктів природно-заповідного та історико-культурного фондів з питаннями охорони заповідних ландшафтів обумовлює необхідність в детальних ландшафтно-екологічних дослідженнях таких територій, оцінці їхнього екотуристичного потенціалу.

Аналіз досліджень і публікацій. Останнім часом зросла кількість досліджень в галузі туристичної діяльності в Україні внаслідок актуальності вивчення природно-ресурсної й історико-культурної бази й зміни споживацького ставлення до неї на екологічно орієнтоване сприйняття. Проблеми розвитку екологічного туризму в Україні розглядаються в роботах О.Ю. Дмитрука (2004), Т.Б. Заставецького (2006), В.Ф. Кифяка (2003), С.В. Дмитрука (2004), Є.В. Панкова (2003), Г.В. Казачковська (2003) та ін. Практично в усіх роботах при визначенні об'єктів екологічного туризму перевага надається національним паркам, заповідникам, заказникам та іншим об'єктам природно-заповідного й

історико-культурного фонду, віддалених від урбанізованих територій. Практично не приділяється увага аналогічним об'єктам, розташованим в приміських зонах або в межах міста. Останні, зокрема, вважаються невід'ємною частиною архітектурного образу міста й не виокремлюються в якості окремих екотуристичних об'єктів. Між тим, саме таке виокремлення може забезпечити успішну реалізацію початкового етапу розвитку екотуризму в загальному плані реалізації регіональної політики в галузі туризму.

Постановка завдання. В ході дослідження аргументувати необхідність вивчення екотуристичного потенціалу урбанізованих територій, зокрема, визначити специфічні риси об'єктів природно-заповідного фонду Сумського району, які дозволяють розглядати їх додатково в якості базових навчально-освітніх і урбокомпенсаційних територій для рекреації й формування екологічного підходу в туристичній діяльності.

Результати досліджень. Стрімке зростання темпів урбанізації й пов'язані з цим процесом екологічні проблеми обумовили зародження й розвиток нової галузі туристичної індустрії – екологічного туризму. Очевидно, поява екотуризму є своєрідним закономірним шаблоном розвитку ринку туристичних послуг, яка виконує, крім багатьох інших, специфічну урбокомпенсаційну функцію. У загальному розумінні екологічний туризм є формою активного відпочинку з мінімальним впливом на природне середовище й пізнавально-екологічним наповненням рекреаційного часу. Важливою відмінністю екологічного туризму від традиційного є заміна однобокого споживацького ставлення до туристично-рекреаційних ресурсів на взаємодоповнюючі гармонійні відносини між суб'єктом і об'єктом екотуризму, між людиною й природою.

Одним з найважливіших завдань урбокомпенсаційного природокористування є виявлення й оцінка екотуристичного потенціалу і доступних екотуристських ресурсів території. Під екотуристичним потенціалом певної природо-господарської чи природохоронної території розуміють сукупність всіх приурочених до неї екотуристських ресурсів – природних і антропогенних об'єктів, явищ, властивостей, засобів, можливостей та умов, придатних для формування екотуристського продукту та здійснення відповідних екологічних турів, екскурсій, програм тощо [1]. При цьому традиційно перевага надається частці екотуристичного потенціалу, яку складають території природно-заповідного фонду, що викликає чи не найбільше суперечок у доцільності використання природоохоронних територій в якості об'єктів екологічного туризму взагалі. Деякі автори [2] вважають, що необхідно розглядати природно-заповідний фонд України як потенційну базу екологічного туризму, а саме такі відносно нові форми природно-заповідних територій як національні й регіональні ландшафтні парки. Слід зазначити, що принципова різниця між законодавчим регулюванням територій і змістовим наповненням понять «національний парк» і «заповідник» або «заказник» не враховується, і екотуристична діяльність розглядається як один із чи не найголовніших засобів покращення фінансового становища вітчизняних об'єктів природно-заповідного фонду. Прокладення екотуристичних маршрутів в цьому випадку вимагає вдосконалення законодавчої бази, докладного попереднього дослідження території, моніторингу й прогнозування, ретельного планування й достатньо високої культури суб'єктів рекреації. Головне ж призначення об'єктів природно-заповідного фонду – збереження природної інформативності ландшафту, ведення науково-дослідних

робіт і дотримання принципу недоторканості – практично повністю виключає туристичну діяльність, в тому числі й екотуристичну, що дотримується принципу мінімального впливу на навколишнє природне середовище. Ця проблема має два суттєвих аспекти. Перший – невизначеність поняття «мінімальний», «мінімалізація». В ідеалі об'єктом екологічного туризму виступає природно-антропогенна геосистема (ландшафт), якомога більше наближена до природного інваріанту, найважливішою властивістю якої є її цілісність і яку не можна звести до простої суми її частин [3]. Геосистеми природоохоронних територій апріорі є об'єктами підвищеного екологічного ризику, тому віднесення їх до екотуристичного потенціалу можна вважати досить умовним. Нормування антропогенних навантажень в цьому випадку повинно бути індивідуальним для кожної території, унікальність якої підтверджується її статусом. Для кожної конкретної території доцільно встановити реальні та припустимі рекреаційні навантаження й збалансувати відповідно до них режим використання та рівень благоустрою території [4]. Сучасний науково-технічний і економічний рівень не дозволяє точно розрахувати й дотримуватись нормування антропогенного навантаження в кожному конкретному випадку, що зводить нанівець головний принцип екологічного туризму – мінімалізацію впливу на природне середовище.

Другий аспект проблеми – власне суб'єкт екологічного туризму, який має специфічні риси, що відрізняють його від традиційного споживача туристичних послуг. Екологічний туризм передбачає усвідомлене сприйняття, коректне спілкування з природою, свідому відмову від споживацького ставлення до екотуристичних ресурсів, розуміння наслідків втручання в природні процеси й можливості запобігання цим наслідкам. Це означає, що суб'єкт повинен мати певні моральні, духовні, інтелектуальні якості, необхідний рівень підготовки в галузі природничих наук, що забезпечить усвідомлену взаємодію людини й природи, яку важко врегулювати законодавчо. Власне, досягнення мети екотуристичної подорожі неможливе тільки як результат роботи туроператора, без безпосередньої активної участі в цьому процесі самого суб'єкту екотуризму. Отже, постає питання підготовки до здійснення екотуристичної подорожі не лише операторів, а й суб'єктів екотуризму. Суб'єкт-об'єктні стосунки в сфері екологічного туризму є питанням дискусійним, яке вимагає більш глибокого дослідження. У загальноприйнятому значенні вони мають вигляд взаємовигідної взаємодії «урбанізованого» суб'єкта й «екологічно чистого» об'єкта.

В якості об'єктів екологічного туризму розглядаються головним чином ландшафтні системи «неурбанізованих» територій. Такий критерій відбору досить умовний. На сьогодні в географічній науці відсутнє однозначне розуміння урбанізованого ландшафту, його співвіднесеності з міським ландшафтом (урболандшафтом, урбогеосистемою та ін.), передумов його виникнення, будови тощо, а також особливостей його функціонування, шляхів його оптимізації та управління ним [5]. В межах міст і приміських зон існують ділянки, які значно менш змінені в процесі господарської діяльності людини, ніж, наприклад, агроландшафти, хоча останні частіше розглядаються в якості екотуристичних ресурсів, зокрема такого виду екотуризму як сільський (зелений) туризм [6]. Тому при визначенні екотуристичного потенціалу більш доцільно відмовитись від оцінки, пов'язаної зі ступенем антропогенних змін в природних комплексах.

Слід зазначити, що крайній випадок вибору найбільш віддалених і неосвоєних природних ландшафтів для проведення «одіссей» і «робінзонад» –

навчально-тренувальних екотуристичних програм з життєдіяльності у природному середовищі та виживання в екстремальних природних умовах без допомоги цивілізаційних засобів існування, програми пригодницького та екстремального туризму [1], складає відносно невеликий відсоток екотуристичної діяльності. Така діяльність не передбачає практично ніякої інфраструктури, на відміну від територій розвитку масового екотуризму. Але наявність інфраструктури – під'їзних шляхів, впорядкованих стежок, будівель, пунктів тимчасового перебування, сервісного обслуговування тощо – перетворює природний ландшафт на природно-антропогенний (культурний). В той же час антропогенний елемент в природному ландшафті робить його більш привабливим в якості об'єкту екотуризму за рахунок збільшення інформативності й може значно збільшити пізнавально-виховний потенціал території.

Першопричиною зародження екологічного туризму є саме розвиток урбанізаційних процесів, бажання людини хоча б ненадовго змінити екологічно некомфортні умови проживання у місті на більш природні, але – водночас із мінімальною втратою побутового комфорту. Висока концентрація соціально-економічних комплексів в місті призводить до популяційної втоми, стійкого, хронічного стресу, викликаного дефіцитом спілкування з природою й одноманітністю міських пейзажів. В той же час тривалі екотуристичні подорожі є нерегулярними й надто віддаленими в часі, щоб мати стійкий урбокомпенсаційний ефект. На думку соціологів, підтримка популяційного здоров'я міського населення може бути забезпечена тільки при умові наявності достатньої кількості природних мікросередовищ, інтегрованих у сферу повсякденного життя міста, наявності лісопаркових зон в межах приміської зони, які дають можливість не тільки спілкуватися з природою, а й піклуватися про неї [7]. Екологічні функції міських і приміських ландшафтних систем розглядаються головним чином в контексті виділення природного блоку функціонально-планувальної організації міської території й визначення режиму землекористування в ньому, але рідко враховуються як об'єкти екологічного туризму. Як правило, до природного блоку, який вважається основним «полем діяльності» екологічного туризму, відносять лісовий фонд в межах міста, природно-заповідний фонд, а також парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Природно-географічними матеріальними носіями туристичного продукту в містах завдяки атрактивності та комфортності є парки, гідропарки, лісопарки, пам'ятки природи, ботанічні й зоологічні сади, аквапарки тощо. Як об'єкти показу вони забезпечують ресурсну складову пізнавального, освітньо-виховного та рекреаційно-відпочинкового туризму [8].

Саме парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (ландшафтної архітектури) на даний час повинні розглядатись як «стартова» база для розвитку екологічного туризму в країні. Власне, термін «ландшафтна архітектура» з'явився близько 100-150 років тому в США у зв'язку з організацією там перших ландшафтних парків [9]. Якщо парки з регулярним плануванням більш характерні для міських територій, то парки англійського типу (пейзажні) розташовані головним чином в приміській зоні або поблизу населених пунктів, шляхів сполучення тощо. Окрім важливого значення в якості унікальних природних об'єктів, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва мають додаткові характеристики, поява яких спричинена саме введенням до природних комплексів території антропогенних елементів (ландшафтно-архітектурних, архітектурних, сакральних тощо). Вони зазвичай являють собою (або являли в минулому) шедевр

творчості; є відбитком історичної культури й мистецтва часів заснування парку; відбивають культурні традиції краю; ілюструють собою важливий етап історичного розвитку місцевості; мають виключну цінність збереження асоціативного змісту у відношенні видатних особистостей, традицій, подій, ідей.

Приміські екскурсії в лісопарки, як зазначив С. Фокін [10], не потребують значних коштів, допомагають ознайомити екскурсантів з географічними особливостями рідного краю, проблемами природокористування, показати негативні результати антропогенного впливу, залучити їх до посиленої природоохоронної роботи, виховувати екологічну культуру. Природні умови багатьох з них дають змогу повною мірою продемонструвати відвідувачам взаємодію і взаємозалежність живої та неживої природи й ті зміни, що відбуваються у процесі господарської (антропогенної) діяльності людини. Оскільки екскурсійна діяльність є видом туристично-рекреаційної діяльності, прокладання екологічних стежин, рекреаційні заходи, здійснювані в межах чинного законодавства на цих територіях можуть стати своєрідними «малими формами» екологічного туризму, які охоплюють саме урбанізовані території. Крім того, пам'ятки ландшафтної архітектури можуть використовуватися в якості об'єкту екскурсійної діяльності, яка входить до програми відпочинку в туристичних господарствах, які знаходяться за межами обласного центру.

Оскільки екологічний туризм обов'язково має містити в собі елементи усвідомленого позитивного ставлення до навколишнього природного середовища, а не тільки його використання, нехай навіть в активних формах [1], саме парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть стати своєрідним полігоном виховання культури екологічного туризму й завдяки наявному потенціалу реалізувати в повній мірі функцію екологічної освіти й екологічного виховання, властиву цьому виду туризму. Крім того, на цих територіях можливе значне розширення меж нормальних і допустимих станів завдяки цілеспрямованому благоустрою території (створення пішохідних доріжок, підсів трав, підсадка дерев тощо) [11], що дозволяє урізноманітнити програму екотуристичних подорожей і зробити їх більш комфортними, інформативними й ефективними.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва на території Сумського району і в межах міста Суми мають значний потенціал використання в якості екотуристичних ресурсів. Всі сім парків (Кияницький, Низівський, Сумський, Веретенівський, Басівський, Хотінський, Рогозьянський) мають ряд спільних рис, які репрезентують їх в якості привабливих об'єктів екологічного туризму:

- розташування поблизу населених пунктів, в межах приміської зони;
- висока інформативність завдяки урізноманітненню флористичного складу (наявність екзотів і інтродуцентів);
- підкреслення й збереження індивідуальних рис корінних ландшафтів місцевості, широкий спектр ландшафтного різноманіття на відносно невеликій площі;
- історико-ландшафтна, історико-архітектурна цінність;
- наявна інформаційна база для проведення екскурсійної діяльності;
- висока естетична цінність, підкреслена пейзажність;
- наявність хоча б елементарної інфраструктури (під'їзних шляхів, налагодженого транспортного сполучення, побутового обслуговування території, прокладення стежин, прогулянкових алей, місця для збору сміття);
- відсутність жорстких обмежень у здійсненні туристично-рекреаційної діяльності.

На території всіх парків відбувається стихійна рекреація, зокрема, найбільшого антропогенного впливу зазнають Басівський, Веретенівський і Кияницький парки, розташовані на межі міської території. Природні комплекси Рогознянського, Хотінського і Низівського парків краще збережені головним чином за рахунок віддаленості від місць масового відпочинку жителів обласного центру, виглядають більш «природно», але в той же час практично не використовуються в якості об'єктів екологічного туризму. Єдиний парк-пам'ятка місцевого значення, який знаходиться безпосередньо в центрі міста Суми – Сумський – має найбільш впорядкований і доглянутий вигляд, багатий флористичний склад і активно використовується для проведення освітньо-виховних екскурсій [12].

Всі парки було створено в середині XIX – на початку XX ст. в якості присадибних ландшафтних парків в місцевостях з яскраво вираженою пейзажністю, яка забезпечувалась різноманітністю ландшафтів на відносно невеликій території. Для них характерні значні перепади висот, присутність водного об'єкту (ріка, став, озеро), наявність ділянок широколистяного й мішаного лісу, лучних, заплавлених, лугово-болотяних територій. Планування проводилося з ретельним підкресленням ландшафтних особливостей місцевості. Архітектурні складові (будівлі, малі архітектурні форми), гармонійно вписані в ландшафт, хоча майже не збереглися або знаходяться в занедбаному стані, флористичний склад наближається до характерного для природних комплексів місцевості [13]. Незважаючи на негативні риси, які знижують репрезентативність парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, вони мають достатній потенціал для розвитку екотуризму в Сумському районі й потребують першочергової уваги з боку як науковців, так і менеджерів екологічного туризму.

Висновки. Таким чином, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва на території Сумського району і в межах міста Суми мають значний потенціал використання і повинні розглядатися в якості об'єктів екологічного туризму в першу чергу як стартові території розвитку цього напрямку туристичної галузі в регіоні. Експлуатація наявного інформаційного, освітньо-виховного й навчального потенціалу відіграють велику роль у формуванні суспільної свідомості, зокрема, екологічного підходу в туристичній діяльності, що, в свою чергу, дає змогу більш ефективно використовувати екотуристичний потенціал віддалених від урбанізованих територій об'єктів природно-заповідного фонду регіону.

1. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу [Електронний ресурс] : навчальний посібник / О.Ю. Дмитрук. – 2-ге вид., виправ. та доп. – К. : Альтерпрес, 2004. – 192 с. : іл. - (Бібліотека професійного менеджера). – ISBN 966-542-219-7.
2. Микитин Т.М., Берташ Б.М. Перспективи розвитку екологічного туризму в Україні та національні і регіональні ландшафтні парки [Електронний ресурс] Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна: Ecologylife.ru/tyrizm-2001/.
3. Исаченко, А. Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование [Текст] : Учеб. для геогр. спец. ун-тов / А.Г. Исаченко. – М. : Высш. шк., 1991. – 366 с.
4. О.В.Аріон. Ландшафтне різноманіття території як передумова розвитку рекреаційної діяльності [Текст] : Проблеми ландшафтного різноманіття України / Збірник наукових праць. К. : 2000. – 400 с. – ISBN 966-02-1799-4.
5. Дмитрук О.Ю. Ландшафтно-урбанізаційні системи України: Автореф. дис. ... д-ра географ. наук: 11.00.11 / О.Ю. Дмитрук; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 39 с.
6. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні [Текст]: Навч. посіб. для студ. вузів. – К. : Вища школа, 2002. – 195 с.
7. Казначеев В.П., Баранов А.В., Прохоров Б.Б. и др. Урбоэкология. – М. : Высш. шк., 1990. – 240 с.
8. Загальська О. Ландшафтний підхід до організації природничо-географічного туризму в м. Львові та його околицях / Вісн. Львів. ун-ту. Серія географічна. – 2006. – Вип. 33. с. 93-98.

9. Вергунов А.П. Ландшафтное проектирование: Учеб. пособие для вузов по спец. «Архитектура» / А.П. Вергунов, М.Ф. Денисов, С.С. Ожегов. – М. : Высш. шк., 1991. – 240 с. : ил. – ISBN 5-06-001070-8. Шифр зберігання в НБУВ: ВС28837.
10. Фокін С. Еколого-краєзнавчі екскурсії у приміській зоні [Текст] / Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2001. – № 7.
11. Блага Н.Н., Рудык А.Н. Нормирование рекреационных нагрузок на городские и пригородные ландшафты: основные аспекты / Уч. зап. Таврического нац. ун-та. – 2001. – Т. 14 (53), № 1. – с. 22-25.
12. Литвиненко І.Н. Коротка характеристика декоративної і чагарникової флори скверів і парків міста Суми [Текст] / Тези доповідей та повідомлень. – Суми, 1965. – 150 с. – с. 107-109.
13. Заповідні скарби Сумщини / Під ред. Т.Л.Андрієнко. – Суми: Джерело – 208с. : іл.. – ISBN 966 – 95958–0–0.

УДК 631.459

Горбатова Л.В.

Упередження екологічних ризиків при використанні земель в агроландшафтах

Розглянуті питання упередження можливих екологічних ризиків при використанні земель в агроландшафтах. Уточнені показники, що характеризують протиерозійну ефективність рослинного покриву сільськогосподарських культур.

Ключові слова: екологічний ризик, ерозія ґрунтів, коефіцієнт ерозійної небезпеки.

Горбатова Л.В. Предупреждение экологических рисков при использовании земель в агроландшафтах. Рассмотрены вопросы предупреждения возможных экологических рисков при использовании земель в агроландшафтах. Уточнены показатели, которые характеризуют противоэрозийную эффективность растительного покрова сельскохозяйственных культур.

Ключевые слова: экологический риск, эрозия почв, коэффициент эрозийной опасности.

Gorbatova L.V. Prejudice of ecological risks at the use of earths in agricultural landscapes. The questions of prejudice of possible ecological risks are considered at the use of earths in агроландшафтах. Indexes which characterize erosion preventive effectiveness of vegetable cover of agricultural cultures are specified.

Keywords: ecological risk, erosion of soils, coefficient of erosive danger.

Постановка проблеми. Антропогенне та техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні у кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу та продовжує зростати. У нашій державі найвищий в Європі рівень розораності земель, споживання водних ресурсів, вирубування лісів. Великої шкоди земельним ресурсам завдає ерозія ґрунтів. Питання захисту ґрунтів від ерозії для України дуже актуальне тому, що третина орних земель є еродованими, значна площа ріллі систематично піддається вітровій ерозії (дефляції). Водна ерозія ґрунтів є найбільш істотним фактором зниження продуктивності земельних ресурсів, деградації агроландшафтів. Втрати продукції землеробства від ерозії перевищують 9-12 млн. тон зернових одиниць щороку [4].

Наукові дослідження, практика господарської діяльності переконливо показують, що в процесі ерозії втрачається велика кількість ґрунту, забруднюються (замулюються) водойми, ускладнюються виробничі умови виконання робіт, на еродованих землях суттєво знижується врожайність сільськогосподарських культур. Під збитками завданими дією ерозійних процесів розуміють фактичні і